

УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

УДК 811.161.2'373.611

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2021.4.1>

М. С. ГЛУХОВСЬКА

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов,

Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут», м. Харків, Україна

Електронна пошта: hluhkovskamaryna@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-6533-3015>

ДЕРИВАТИ КАТЕГОРІЇ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОСТІ ТА ЇХНІ МОТИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ В МОВІ

У статті розглянуто словотвірні інновації категорії інструментальності в когнітивному аспекті, які мають мотиваційне підґрунтя. Ця категорія не є найвисокопродуктивнішою серед іменникових словотвірних категорій, але відзначається наявністю значної кількості дериватів із асоціативно-порівняльною мотивацією. У межах самої категорії окремо розглянуто деривати за мотиваційно-словотвірними і структурно-словотвірними особливостями. Матеріалом дослідження слугували словники словотвірних інновацій, укладені А. М. Нелюбою (2008-2009, 20012-2013, 2014), художні твори, тексти мас-медіа.

Розглядаючи деривати категорії інструментальності, було виділено три групи: 1) деривати на позначення авторства, «винахідника» інструмента, 2) деривати із вказівкою на призначення (виконувана дія) інструмента, 3) деривати – носії видільної ознаки (ознак) інструмента.

Описуючи першу групу «Авторство» і походження інструментів, зазначається, що спільним для дериватів цієї групи є елемент, значення якого є сема «виконавець дії». Поширеним є явище переходу таких назв діяча на знаряддя, яким він діє, виконує відповідну роботу. Серед дериватів-інновацій із асоціативно-порівняльною мотивацією наявна значна кількість назв, у яких авторство назви зафіксовано в самій назві. В основному такими фіксаторами авторства є прізвища осіб, а самі деривати позначають різноманітні предмети: предмети одягу, страви, предмети побуту, пристрої та механізми.

Щодо до другої групи «Призначення чи виконувана дія інструментів», то серед дериватів цієї групи за семантичними ознаками авторка виділяє дві підгрупи інструментальності: інструменти за виконуваною дією і локативи за призначенням.

Мотиваційні основи дериватів другої групи мають переносне (асоціативно-порівняльне) значення, звідси впливає, що асоціативність і порівняння зберігаються і в похідних дериватах. Розуміння значення деривата цілком зумовлене контекстом.

Різновид дериватів інструментальності третьої групи «Видільна ознака (ознаки) інструмента» є найрізноманітнішим щодо кількості дериватів і різновидів інструментів. Серед них є предмети, що позначають страви і напої, транспортні засоби, одяг, твори, пристрої. Значна кількість інших різновидів представлена невеликою кількістю зразків дериватів. Мотиваційна асоціативність і порівняльність дериватів цієї групи втілені різними способами.

Аналізуючи приклади до кожної групи утворених дериватів і різноманітність самих мотивів дериватів, ми виділили окремі тематичні групи. Охарактеризовано твірні бази усіх тематичних груп, описано їхнє мотиваційне співвідношення та мотиваційні зв'язки як основа асоціативної мотивації новотвору в мові. Виявлено когнітивне підґрунтя асоціативної мотивації дериватів категорії інструментальності.

Ключові слова: дериват, інновація, словотвірна категорія інструментальності, асоціація, мотивація.

Постановка проблеми. В українській мові кожна з іменникових словотвірних категорій має свій набір словотворчих засобів різної продуктивності. В інноваційному словотворенні з асоціативно-порівняльною мотивацією задіяно лише незначну їхню кількість. В українській мові іменники категорії інструментальності становлять достатньо значну групу дериватів.

Аналіз попередніх досліджень. Вивченням словотвірної іменникової категорії інструментальності займалися І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. Дементьєв, Є. А. Карпіловська, Н. Ф. Клименко, А. В. Мамрак, Л. А. Мурзіна, В. П. Олексенко, О. О. Погрібна, В. П. Токар, Л. Г. Шпортько та інші. У дослідженнях цих авторів розглянуто лексичну та граматичну семантику, словотвірний

потенціал категорії інструменталія, подано її загальну характеристику. У нашому дослідженні ми спираємося на методику когнітивно-ономасіологічного аналізу, розроблену О. О. Селівановою [Селіванова 200], яка базується на принципі двовекторності дослідження (від слова до думки та від думки до слова), що і свідчить про **актуальність** розвідки.

Об'єктом дослідження є асоціативно-порівняльна мотивація інновацій категорії інструментальності, а предметом – деривати категорії інструментальності та їхні мотиваційні особливості.

Мета статті полягає в тому, щоб виявити умовні тематичні групи інструментів та їхню мотиваційну базу, виокремити типи переосмислення, які стають підґрунтям деривата. Мета передбачає виконання таких завдань: 1) охарактеризувати мотиваційні зв'язки як основу асоціативної мотивації новотвору в українській мові категорії інструменталія; 2) проаналізувати особливості асоціативної мотивації та виділити окремі тематичні групи цієї категорії.

Матеріалом дослідження слугували словники словотвірних інновацій, укладені А. М. Нелюбою (2008–2009, 20012–2013, 2014, 2015–2016, 2017), художні твори, тексти мас-медіа.

Виклад основного матеріалу. Фактично до цієї категорії належать всі деривати, що позначають конкретні предмети, значення яких можна звести до найзагальнішої формули: «Те, що використовують для чогось, пристосовано до чогось, виконує функції». За таких умов словотвірна категорія інструменталія є ширшою, ніж загальномовне поняття знаряддя праці.

Звичайно, це найзагальніша семантика дериватів категорії інструментальності. Проте конкретнішими значеннями деривати цієї категорії не становлять однорідності – залежно від того, який семантичний елемент твірної основи є визначальним, у цій категорії можна виділити три групи: 1) деривати на позначення авторства, «винахідника» інструмента, 2) деривати із вказівкою на призначення (виконувана дія) інструмента, 3) деривати – носії видільної ознаки (ознак) інструмента. На підставі таких критеріїв можна говорити, що серед досліджуваних дериватів наявні три умовні тематичні групи інструментів.

1. «Авторство» і походження інструментів

В українській мові на загальномовному рівні деривати інструментальності цієї групи мали б

іншу назву – «деривати-назви за діячем». Тобто спільним для них елементом значення є сема «виконавець дії». Поширеним є явище переходу таких назв діяча на знаряддя, яким він діє, виконує відповідну роботу. Такий перехід відзначається деякими особливостями: «Спочатку окремі слова на позначення осіб починають вживатися переносно для позначення предметів, а слідом за цим і способи утворення назв осіб стають способами для утворення назв предметів. У подальшому можливе ще більше розширення значення словотвірного типу або його звуження до позначення лише назв предметів і здійснення тенденції до спеціалізації суфіксів» [Земская 1989].

Зазначена особливість відобразилася в наявності в українській мові значної кількості паралелей «назва діяча – назва інструмента», з одного боку, а з іншого – граматичні значення назв знаряддя повторюють, відтворюють граматичні значення назв діячів. Для прикладу наведемо кілька таких пар: відбілювач-особа і відбілювач-речовина, навантажувач-працівник і навантажувач-електрокара, луцильник-особа і луцильник-пристрій.

Натомість серед дериватів-інновацій з асоціативно-порівняльною мотивацією наявна значна кількість назв, у яких авторство назви зафіксовано в самій назві. В основному такими фіксаторами авторства є прізвища осіб, а самі деривати позначають різноманітні предмети: предмети одягу (Кличківка), страви (Путінбургер, макміхалок), предмети побуту (кравчучка, кучмовіз), пристрої і механізми (зозулемобіль, стеціометр) тощо.

Виділяються деякими особливостями кілька дериватів, серед них – гомероголь, фаготка і бубабуй, що утворені не від прізвищ «авторів-винахідників», а від імені героя мультсеріалу Гомера Сімпсона, від сценічного псевдолідера музичного гурту Олега Михайлюти і літературного об'єднання Бу-Ба-Бу.

Особливість мотивації таких предметів полягає в тому, що їхнім мотиватором стала не назва (ім'я чи прізвище) справжнього винахідника (порівняймо з Рентген → рентген, Ампер → ампер) чи діяча (клепач, лютувальник), а особи, яка певним способом пов'язана з названим предметом; до того ж таку особу пов'язують із названим предметом не прямо, а асоціативно. Приклади:

Нестор → несторка «двадцятигривенні купюри, за які Нестор Шуфрич ніби купував голоси виборців на виборах до Верховної Ради України 2002 року»: Чи правда, що в Черкасах двадцятигривенні купюри називають несторками? (ІСТV: Свобода слова, 31.03.06);

Стець → стеціометр – прилад, пов'язаний зі Ю. Стецем (міністр інформаційної політики України): Це наша розробка. Прибор для визначення свободи думки – стеціометр (Утеодин з Майклом Щуром, 8/14);

Звичайно, від дериватів традиційної мотивації «виконувач дії → предмет» в аналізованих інноваційних дериватах помітна різниця в ступені прозорості мотивації, відповідно, різниться і ступінь зрозумілості семантики самого деривата. Порівняймо для прикладу кравчучка і зозулемобіль: перший із прізвищем-мотивом Л. Кравчука став загальновідомим і загальнозрозумілим, другий із прізвищем-мотивом українського поліціанта Ю. Зозулі так і залишиться надбанням тільки цитованого контексту.

2. Призначення чи виконувана дія інструментів.

Серед дериватів цієї групи за семантичними ознаками чітко виділяються дві підгрупи інструментальності: інструменти за виконуваною дією і локативи за призначенням.

Обов'язковим мотиваційним елементом інструментів першої підгрупи є семантика дії/процесу, яку несуть відповідні твірні основи. Словотвірне значення таких дериватів має формулу «предмет, який виконує ту чи ту дію»: жерти людей → людоджерка, бігти → бігулі, метати лайно → лайномет.

Інша, менша підгрупа назв – це деривати зі словотвірним значенням «предмет, призначений для того, що названо твірною основою»: нотостас – «іконостас для нот», дебільник – «мобільник для дебілів», АТОмобіль – «автомобіль для АТО».

Здебільшого мотиваційні основи дериватів цієї групи мають переносне (асоціативно-порівняльне) значення. Відповідно, асоціативність і порівняння зберігаються і в похідних дериватах. За таких умов розуміння значення деривата цілком зумовлене контекстом його творення і використання: «І вже через кілька днів газета Ющенкового односельця Михайла Дорошенка «Україна молода» увімкнула свої лай-

номети проти мене, а секретаріат Президента Ющенка почав погром Спілки письменників» (ЛУ, 8/10, с. 1) – ідеться про засоби масової інформації з цілком визначеною основною характеристикою; «Перемикаю донощика інформації то на Верховну Раду, то на «Майдан». Там якийсь регіональний «інтелект» репетує...» (ЛУ, 19/07, с. 8) – ідеться про телевізор.

Досить часто саме контексти підсилюють, увиразнюють чи й просто називають ті предмети чи явища, з якими порівняно, засоціювано предмети, до яких утворено відповідні назви. Фактично новоутворена назва інструмента стає синонімічним заміником чи антонімічним протиставленням наявної назви; при цьому часто назви-прообрази безпосередньо використовують у таких реченнях. Для підтвердження подаємо кілька текстових прикладів:

1. «Легко летять вертольотики з кленів – легко, а в кожному вантажі є – зерно. ... Як би сягнути вищого сенсу цих зернольотів? Чи досягти?» (С. Бондаренко. Бог навмання): фактично утворено дериват від твірної основи словосполучення «зерно летить», проте прообразом-асоціатом творення став вертоліт – коробочка із зерном клена, падаючи на землю, крутиться навколо своєї осі й нагадує рухливі крила-гвинти вертольота;

2. «...бригади швидкої допомоги просто розвозитимуть потерпілих і хворих по лікарнях. Але це вже, власне, не допомога, а «хворовозка» якась...» (ПіК, 10/03, с. 35): фактично дериват утворено від основи словосполучення «везити хворих», проте основою-початком для його появи стала переакцентуація значущості функцій машин швидкої допомоги із невідкладного надання медичної допомоги на єдину функцію – звичайне перевезення хворих.

Серед дериватів цієї групи своєю мотивацією виділяється дериват «демократор» чи «демократизатор». Твірними для них стали основи слів «демократ», «демократі», «демократизувати», спільна сема яких пов'язана з народовладдям. Проте похідна назва позначає гумову палицю як холодну зброю правоохоронців, застосовувану для силового розгону демонстрантів, мітингарів (тобто представників народу). Пізніше під час подій на Майдані цю назву перенесли на автомобілі-водомети, якими влада намагалася під час великих морозів розігнати учасників

протестних подій. Тобто в цьому разі асоціації і порівняння базувалися не на виділенні чогось подібного, суміжного, а на принципі контрастного протиставлення справжніх функцій називаного інструмента і непоєднаних із ними значень використаних твірних основ.

3. Видільна ознака (ознаки) інструмента

Цей різновид дериватів інструментальності є найрізноманітнішим щодо кількості дериватів і різновидів інструментів. Зокрема, серед них є предмети, що позначають страви і напої (кітбургер, москальчино), транспортні засоби (електробричка, ковбасокоптер), одяг (жабутени, мономашка), твори (шедевроїд, жаклик), пристрої (КАНАЛізація, материнка). Значна кількість інших різновидів представлена одним-двома зразками дериватів (датівник, мавпяж, еврагрики та ін.).

Мотиваційна асоціативність і порівняльність дериватів цієї групи втілено різними способами. Як правило, таким виразником є єдина ознака, приписувана майбутньому дериватові. До того тут варто вирізняти «походження» переносності-асоціативності.

Здебільшого переносне значення зумовлено твірною основою слова, яке вже має переносне значення: бляха – «номерний знак автомобіля» → Євробляха «автомобіль із Євросоюзу», бричка → електробричка «залізничний транспорт», лівий «несправжній, підробний» правопис → лівопис «неякісний, непрофесійний правопис». Досить наочно зазначені механізми видно на зразку творення й використання деривата «бруднопис». Він утворений від основи словосполучення «брудно писати». Проте слово-ознака «брудно» використано не в прямому своєму значенні «неохайно, з помарками» – асоціацією до його використання стало стійке словосполучення «вливати, лити бруд» зі значенням «намовляти на когось, охаювати когось, оббрівувати, поширювати неправдиву, недостовірну інформацією з певною метою». Відповідно, якісний прикметник «брудний» умістив у собі семантику всього асоціативного словосполучення. Отже, в реченні «У передовицях, присвячених 350-річчю т.зв. «возз'єднання» чи «приєднання» України до Росії можна прочитати шизофренічні бруднописи на зразок: «Крым находится под юрисдикцией Украины, которой правят украинские

националисты, попирающие права русских» (ЛУ, 30/04, с. 1). Виділений дериват позначає письмову продукцію, у якій викладено спотворені факти, принизливу для когось чи чогось інформацію, тобто вилито бруд на когось тощо.

У картотеці наявні зразки дериватів, складники твірної основи яких самі собою мають пряме значення. Але поєднані статусом елементів твірної основи, в сукупності породжують дериват із асоціативно-порівняльною природою. У цьому разі сприймач (адресант) утвореного деривата без будь-яких труднощів пов'яже його форму зі словосполученням. А ось саму мотивацію може зіставити дwoяко:

1) дериват мотивовано порівняльним зворотом (мавпяж «макіяж як у мавпи» або «макіяж мавпи»);

2) мотивацію можна здійснити через використання прикладкового словосполучення (КАНАЛізація «канал-каналізація», мемуари «мемуари-маразми»).

У цій групі наявні деривати, які унаочнюють непоширене, але досить примітне явище досягнення й увиразнення стилістично-мотиваційного ефекту. Одним із способів такого є українізація запозичених слів – вписування в структуру іншомовного слова українських відповідників. У результаті іншомовне слово, не маючи в семантиці елементів порівняння чи якихось асоціацій, в його українській переробці набуває таких значень, чим автор досягає неабиякого експресивно-стилістичного ефекту.

Інноваційне в нашій мові американське запозичення «білборд» (помилково його використовують і у формі бігборд) українці сприймають як двослівну назву. Сама назва під час запозичення і подальшого використання не мала ніяких семантичних чи стилістичних нашарувань. Українці пов'язували цю назву з великими рекламними щитами, які з'являлися під час відповідних виборів і найчастіше були «присвячені» особам українського політикуму – найпоширенішим зображеннями були обличчя політиків, супроводжувані виборчими слоганами.

У силу різних обставин в українському соціумі здебільшого сформувалося негативне ставлення до політиків, таке ставлення, крім усього іншого, досить дієво відобразилося в реконструкції зазначеного чужомовного слова.

Асоціатом появи його нової форми-звучання якраз і стали зображувані обличчя, безпосереднім мотиватором стало синонімічне до нейтрального слова обличчя, стилістично наповнене, з негативною експресією слово «морда». Як наслідок іншомовне слово «білборд», пристосоване до потреб виборця, зазнало реконструкції – з'явилося нове слово «бігморди»: «Підретушоване обличчя майбутньої влади ми мали сумнівне задоволення спостерігати впродовж багатьох тижнів на численних «бігмордах», а про потенції такої влади здогадува-

лися, слухаючи, як нас прилюдно обзивали козлами і шурами» (ЛУ, 51/04, с. 3).

Висновки. Відрізняються аналізовані інновації і в частині задіяних твірних основ: у традиційному інструментотворенні помітною є значна перевага дієслівних твірних основ, в інноваційному – дієслівні основи поступаються іншим твірним основам: іменниковим (із різновидами твірних основ власних і загальних назв), прикметниковим; рівною мірою твірними є основи слів і словосполучень, наявні кілька зразків твірних основ абревіатур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ : Наукова думка, 1976. 155 р.
2. Земская Е. А., Белашапкина В. А., Брызгунова Е. А. Словообразование. Современный русский язык : учеб. для филол. спец. ун-тов. (2-е изд., испр. и доп.). Москва : Высшая школа, 1989. 381 с.
3. Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. С. 12–13.
4. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. Київ : Радянська школа, 1974. 182 с.
5. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника. Херсон, 2002. 432 с.
6. Селіванова О. Когнітивна ономазіологія. Київ : Вид-во Фітосоціоцентру, 2000. 248 с.

REFERENCES

1. Zakrevskaya, J. V. (1976). *Narysy z dialektneho slovotvoru v arealnomu aspekti*. [Essays on dialect word formation in the areal aspect]. Kyiv: Scientific opinion. 155 p. (in Ukrainian)
2. Zemskaya, E. A., Beloshapkova, V. A., and Bryzgunova, E. A. (1989). *Slovoobrazovanye*. [Word formation]. Modern Russian language: textbook for philology. special university. (2nd ed., Corrected and supplemented). Moscow: Higher School. 381 p. (in Russian)
3. Kovalik, I. I. (1958). *Pytannya slovianskoho imennykovoho slovotvoru*. [Questions of Slavic noun word formation]. Lviv: Lviv Publishing House. university. P.12-13. (in Ukrainian)
4. Matvias, I. H. (1974). *Imennyk v ukrayinskii movi*. [Noun in the Ukrainian language]. Kyiv: Soviet School. 182 p. (in Ukrainian)
5. Oleksenko, V. P. (2002). *Slovotvirni katehoriyi imennyka*. [Word-forming categories of the noun]. (Dissertation of Dr. Philological Sciences). Kherson state. University, Kherson. 432 p. (in Ukrainian)
6. Selivanova, O. (2000). *Kohnityvna onomasiolohiia*. [Cognitive onomasiology]. Kyiv: Phytosocial Center Publishing House. 248 p. (in Ukrainian)

M. S. HLUKHOVSKA

Candidate of Philological Sciences, Senior Lecture at the Department of Foreign Languages, National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute», Kharkiv, Ukraine

E-mail: hlukhovskamaryna@gmail.com

http://orcid.org/0000-0001-6533-3015

DERIVATIVES OF THE CATEGORY OF INSTRUMENTALITY AND THEIR MOTIVATIONAL FEATURES IN LANGUAGE

The article considers with word-forming innovations of the category of instrumental in the cognitive aspect, which have some motivational basis. This category is not the most productive among noun word-forming categories, but it is marked by the presence of significant number of derivatives with associative-comparative motivation. Within the category itself, derivatives of motivational-word-forming and structural-word-forming features are considered separately. The material of this article are dictionaries of word-forming innovations, compiled by A. Neliuba (2008–2009, 20012–2013, 2014), works of art, media texts.

Considering derivatives of instrumental category, three groups are identified: 1) derivatives to denote a authorship, “inventor” of an instrument, 2) derivatives with an indication of some purpose (performed action) of an instrument, 3) derivatives-carriers of distinguishing feature of an instrument.

Describing the first group “Authorship” and the origin of an instruments, it is noted that common to the derivatives of this group is the element of meaning of that is a seme “performer of action”. The phenomenon of transition of such names of a figure to a tool by that it acts, carries out the corresponding work is widespread. Among the derivatives-innovations with associative-comparative motivation there is a significant number of names in which the authorship of the name is recorded in the name itself. Basically, the fixators of authorship are names of persons, and derivatives themselves denote various objects: clothing, food, household items, devices and mechanisms.

According to the second group “Purpose or performed action of instruments”, among derivatives of this group on semantic basis, the author identifies two subgroups of instrumental: instruments by performed action and locatives by purpose.

The motivational bases of the derivatives of the second group have a figurative (associative-comparative) meaning, it follows that associativity and comparison are preserved in derivative derivatives. Understanding the meaning of a derivative is entirely determined by the context.

The variety of instrumental derivatives of the third group “Distinctive feature of an instrument” is the most diverse in terms of number of derivatives and types of instruments. Among them there are items denoting food and beverages, vehicles, clothing, works, devices. A significant number of other varieties are not represented by a large number of examples with derivatives. Motivational associativity and comparability of derivatives of this group are embodied in different ways.

Analyzing examples for every group of formed derivatives and the variety of motives of derivatives, separate thematic groups are selected. The creative bases of all thematic groups are characterized, their motivational relation and motivational connections as a basis of associative motivation of a new work in language are described. The cognitive basis of the associative motivation of derivatives of category of instrumental is revealed.

Key words: derivative, innovation, word-forming, category of instrumental, association, motivation.